

Περνούσαν οί μέρες καί ό παλπούς μου τά λυπήθηκε κλεισμένα τόσα ζωντανά.

«Παιδιά, έγώ μέ τό Φώτη θά βγάλω τά πρόβατα στους μύλους καί θά τ' αφήσω νά φύγουνε όπου θέλουνε καί όταν έρθω θά δοῦμε τί θά κάνομε. Σήκω, κόρη μου», λέει τῆς μητέρας μου, «νά ζυμώσεις, όπου πάμε νά πάρουμε μαζί μας ψωμί γιατί έχομε καί μικρά». Έφυγε.

Ήταν ή τελευταία φορά πού τόν είδαμε μαζί μέ τόν μικρό του γιό. Τόν πήρε μαζί του γιά νά τόν βοηθήσει. Έβγαλε τά πρόβατα έξω στους μύλους. Ά, δέν τό περίμενε. Κατέβαιναν οί Τουρκοί άγριεμένοι. Όποιον βρίσκανε τόν σκοτώνανε μέ τόν πιο σκληρό θάνατο. Εκεί σκότωσαν καί τόν παλπού μου καί τόν μικρό μου θεϊο.

Άδικα περιμέναμε. Βλέπαμε τούς δρόμους. Ζύγωσε ή μάνα μου κι έτοίμασε λίγα ρούχα σ' ένα τσουβάλι καί 3 ψωμιά καί καμιά όκά τυρί γιά νά τά πάρομε. Περιμέναμε μέχρι τό βράδι. Τίποτα, ό παλπούς μέ τό παιδί πού νά φανεί.

Ή γειτονιά άδειασε. Δώσανε διαταγή ό κόσμος νά κατέβει προς τή θάλασσα. Μείναμε ή μόνη οικογένεια. Ή μάνα μου τί νά δεϊ; πού είμαστε 3 μικρά κορίτσια καί ένα άγόρι άσαράντιστο; ή τή γιαγιά μου πού έκλαιγε τά παιδιά της, όλοι λεβέντες, άλλοι άρραβωνιασμένοι καί άλλοι λεύτεροι; ή τόν παλπού μου μέ τό παιδί πού έφυγε καί τόν περίμενε ώρα μέ τήν ώρα; ή τό θεϊο μου Κωστή πού τόν είχαμε κρυμμένον; Οί στιγμές χρειαζόταν θάρρος. Φύγανε οί άντρες. Έπρεπε νά γλιτώσει τά παιδιά της. Πιάνει μάς βάζει από τρεϊς φορεσιές άσπρόρουχα καί από πάνω μιά φούστα κόκκινη καί στά τρία κορίτσια γιά νά μάς γνωρίζει όταν πηγαίναμε μέσα στό πλήθος. Ντύσαμε καί τόν θεϊο καί τόν κάναμε γέρο μέ κουρέλια καί έτοιμαστήκαμε νά φύγομε, γιατί σε όλη τή γειτονιά δέν βρισκόταν άνθρωπος. Λέει τῆς γιαγιάς μου: «Σήκω νά φύγομε νά πάμε όπου πάει όλος ό κόσμος».

Ἐκείνη ἔκλαιγε: «Δέν ἔρχομαι, φύγετε, τί τήν θέλω τή ζωή ἀφοῦ ὄλα τά παιδιά μου τά πήρανε».

«Κάνε κουράγιο γιά τό τελευταῖο σου μήπως καί τό γλιτώσομε».

«Φύγετε. Δέν ἔρχομαι».

Ἀναγκάστηκε ἡ μητέρα μου, μᾶς πῆρε καί τά τέσσερα καί τόν θεῖο μου καί βγήκαμε ἔξω. Κατεβαίνομε. Βλέποντας ἡ γιαγιά μου πώς ἔμενε μόνη, σηκώθηκε κι ἀκολούθησε. Φθάσαμε ὄχι καί κοντά στή θάλασσα, πιό ψηλά, μέσα σ' ἓνα σαράπ χανά (νομισματοκοπεῖον). Πολύς κόσμος. Παιδιά, γέροι, τί γινότανε, τί κλάματα! Γιά μιά στιγμή ξεχάσανε ἐκείνους πού πήρανε στό στρατό, τά παιδιά. Βλέπανε ἐκεῖνοι νά γλιτώσουνε καί τά μικρά τους κλαίγανε. Ἀλλά οἱ καημένοι πεινούσανε κιόλας, βγάζανε λίγο ψωμοτύρι καί κανένα σταφυλάκι καί τρώγανε. Χρειαζότανε καί κουράγιο νά περπατήσεις.

Τό πρωί δώσανε διαταγή ὄλος ὁ κόσμος νά κατέβει στό μουράγιο γιατί θά ἔρχονταν καράβια νά πάρουνε τόν κόσμο κι ἔπρεπε νά περάσομε μέσα ἀπ' ἓνα σπίτι μεγάλο δίπορτο. Ἡ μιά ἢ πόρτα ἔβλεπε στή θάλασσα καί ἡ ἄλλη στήν πόλη. Πέρναγε ἓνας-ἓνας. Τόν ἐξετάζανε καί τόν ψάχνανε. Παίρνανε ὅ,τι χρυσαφικό εἶχανε. Τούς γδύσανε τελείως.

Εἶχανε δύο δωμάτια, ἓνα γιά τούς ἄντρες καί ἓνα γιά τίς γυναῖκες καί στό μέσον ἀπό ἓνα τραπέζι μεγάλο πού ἀκουμπούσανε τά χρυσαφικά.

Ἦρθαμε στό δρόμο πού θά περνούσαμε ὄλοι. Δέν εἶχε τόπο νά ρίξεις οὔτε μιά βελόνα. Κι ἀφοῦ ἦτανε τόσοσ κόσμος, ἤθελε νά περάσει κι ἓνα κάρο μέ Τούρκους γιά νά κάνουν γουῆστο πού θά στριμώχνονταν ὁ κόσμος, ὅσους πατοῦσε κι ὅσους ἄφηνε, δέν τούς ἔνοιαζε.

Μέσα σέ τέτοια φασαρία βαστοῦσα κι ἐγώ μιά μεγάλη λεκάνη τσίγκινη γιά νά πλένομε τά πανιά τοῦ παιδιοῦ ὅπου μᾶς πηγαίνανε. Ἐγώ ὅμως δέν χωροῦσα νά

περάσω. Ἔλεσα, σηκώθηκα, ἡ λεκάνη ἔκανε κρότο, μέ ἀρπάζει ἓνας Τοῦρκος καί μέ χτυπᾶ. Ἔβαλα τά κλάματα. Μ' ἀκούει ἡ μητέρα μου, ἔρχεται καί μέ παίρνει. Δέν μπορούσε νά περπατήσει ἀπό τόν κόσμο κι ἀπό τά ρούχα πού φοροῦσε. Ἐκατσε κάτω, ἔβγαλε μερικά ρούχα της γιά νά μπορεῖ νά κινιέται. Σήκωσε καί τό μωρό. Εἶχε καί τό νοῦ της καί σ' ἐμᾶς. Ἀπαγορευόταν νά φορεῖς χρυσαφικά, νά ἔχεις ἐπάνω σου ἑλληνικές φωτογραφίες. Ἡ μητέρα μου ἀπό τήν κούραση καί τή σαστισμάρα ξέχασε νά βγάλει ὅ,τι φοροῦσε, σκουλαρίκια, δαχτυλίδια, βέρα της. Ἦρθε ἡ ὥρα, μπαίνει μέσα στό σπίτι — φυλάγανε μέσα-ἔξω Τοῦρκοι — ἔπρεπε νά περάσει ἀπό τόν ἔλεγχο. Ἐνας Τοῦρκος, φαίνεται ἦταν ἄνθρωπος μέ ψυχή, εἶδε τήν ἀγωνία της πού βαστάει παιδιά, τή γριά μάνα της, τό θεῖο πού τόν περάσαμε ὡς ἐκεῖ γιά γέρο καί τῆς λέει: «Πήγαινε, κατέβα γρήγορα τίς σκάλες καί φεύγα μήν σέ δοῦνε».

Βγήκαμε ἔξω ἀπό τό σπίτι χωρίς νά μᾶς ψάξουνε. Κατεβαίναμε τίς σκάλες πού ἦτανε μέχρι 15 ἴσως καί πιά πολλά σκαλοπάτια, ἐκεῖ ἐμεῖς τά τρία κορίτσια κρατούσαμε χέρια σφιχτά. Πῶς μᾶς πῆρε ὁ κόσμος μπροστά! μᾶς ἔχασε ἡ μητέρα μας. Ἐμεῖς περπατούσαμε καί κάναμε καί γούστο πού βλέπαμε τά βαπόρια, ἀπό ἐπάνω τό ἀεροπλάνο, τόν κόσμο τόν πολύ, κάτω πού δέν εἶχε τόπο νά περπατήσεις ἀπό τά ρούχα γιατί τά κατέβασε ὁ κόσμος, θαρροῦσε πῶς θά τά περάσει. Ἐκεῖνοι ὅμως δέν ἄφηναν νά βάλεις μέσα τίποτα. Μόνον τό ἄτομό σου.

Ἡ πιά πολλή ἐντύπωση πού μου ἔκανε ἦταν πού ἔβλεπα ὅλα τ' ἀγόρια τῶν 18 χρονῶν νά εἶναι κοπέλες καμωμένα μέ ξυρισμένο τό μουστάκι γιά νά μπορέσουν νά περάσουν. Δυστυχῶς ὅμως ὅλα αὐτά τά ἔπιασαν τελευταῖα καί λάβανε τόν πιά σκληρό θάνατο.

Ἡ μητέρα μου, πού μᾶς ἔχασε, τί νά κάνει, ποῦ νά μᾶς ἔδρισκε; Πατοῦσε ἐπάνω στίς κουβάρες τά ρούχα

καί κοίταζε ἕνα γύρο νά γνωρίσει τίς κόκκινες ποδιές. Καμιά φορά μᾶς εἶδε, πῶς ἦρθε, ἕνας θεός τό ξέρει.

Ἔβαλε ὅλες της τίς δυνάμεις γιατί ἔβλεπε ὅτι ἦταν τελευταῖες στιγμές. Ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ μεταμφιεσμένοι ἔτρεχαν νά μποῦνε μέσα, νόμιζαν ὅτι θά γλίτωναν. Καμιά φορά μπαίνουν μέσα κάτι στρατιῶτες Τουῦρκοι. Κάνουν ἔρευνα στό βαπόρι. Ἀμέσως τούς ἔπιασαν ὅλους, τούς κατέδασαν μέ τά καμουτσίκια καί τούς πήγανε στό ὑπόγειο, ἀπό τό σπίτι πού περνούσαμε. Ἐκεῖ τούς σκότωσαν ὅλους.

Βλέποντας ἡ γιαγιά μου ὅτι πήρανε καί τόν τελευταῖο της γιό τῆς ἦρθε τρέλα. Ἐτρεχε ἀπό πίσω καί φώναζε: «Παιδί μου, γράμμα νά μᾶς στείλεις ὅπου πᾶς». Ποιός γύριζε νά δεῖ;

Ὅπως κρατοῦσε τό τσουβάλι, τό λύνει, τό ἀδειάζει, καί τά ψωμιά καί τά λεπτά καί τά χρυσά ρολόγια τῶν παιδιῶν της, βάζει τό τσουβάλι στόν ὦμο καί τρέχει. Ἡ μητέρα μου τί νά κάνει; Ἐβλεπε πῶς τό βαπόρι γέμισε κι ἦταν καί τό τελευταῖο. Τήν ἀρπάζει, τήν τραβᾷ ἀπό τό χέρι καί μέ κόπο μεγάλο τήν βάζει μέσα στό βαπόρι καί μετά τῆς δίνει τό μικρό μωρό. Ἐπειτα δίνει σ' ἐμένα τήν πιό μεγάλη, τ' ἄλλα τά δύο δέν τά περνᾶνε οἱ ναῦτες, λέγανε πῶς «πολλά παιδιά ἔχεις, πέτα κανένα στή θάλασσα». Μέ παρακάλια καί κλάματα μᾶς ἔβαλε μέσα. Μπαίνει κι ἐκείνη. Ἦταν ἡ τελευταία πού μπῆκε κι ἀνεβάσανε τίς σκάλες. Ἐδῶ μόνον βοήθησε ἡ τύχη καί δέν ἔμεινε κανένα παιδί ἔξω.

Ὁ κόσμος πού ἔμεινε, τόν βάλανε οἱ Τουῦρκοι μπροστά σάν πρόβατα μέ τά μαστίγια, κλάματα, φωνές. Θεέ μου τί κακό μεγάλο καί ἀξέχαστο ἔγινε ὅταν ἔφευγε τό βαπόρι. Ἐβλεπες μιά ἀκρογιαλιά μέ χιλιάδες μπόγους ροῦχα καί τόν κόσμο πού ἔκλαιγε καί τραβοῦσε τά μαλλιά του.

Τώρα μέσα στό βαπόρι νά πεινοῦμε καί νά φωνάζου-

με ψωμί. Ποιός νά δώσει στόν άλλον; Κανένας. Μᾶς ἔλε-
γαν: «Κάντε ὑπομονή, θά ἔβγομε γρήγορα νά σᾶς δώσο-
με νά φᾶτε». Ἐγώ πιό μεγάλη καταλάβαινα, δέν μιλοῦ-
σα. Τ' ἄλλα ὅμως ἔκλαιγαν. Δέν καταλάβαιναν, ἦταν μι-
κρά καί τό πιό μωρό κρεμόταν στό βυζί τῆς μητέρας ἄλ-
λά τί γάλα, εἶχε νά φάει τόσες μέρες! εἶχε νά βάλει κάτι
στό στόμα της.

Ἐκεῖ πού καθόμουνα ἐγώ, πλάι μου ἦταν μιά γυναί-
κα. Εἶχε στά γόνατά της δυό μπόγους, ὁ ἓνας ἦταν ροῦ-
χα καί ὁ ἄλλος τό παιδί της. Αὐτή ἀπό τήν κούραση καί
τό κλάμα της εἶχε ἀποκάνει καί θέλησε νά πετάξει τό
μπόγο τά ροῦχα στή θάλασσα, κι ἀπό τή σαστιμάρα της
πετάει τό μωρό της. Δέν τήν προλάβανε οἱ ἄλλες. Τί ἔγι-
νε ἔπειτα δέν λέγεται. Καί ποιός ξέρει ἂν ἔζησε κι ἐ-
κείνη.

Τή νύχτα μᾶς ἔβγαλαν στή Μυτιλήνη. Ἄλλα βαπόρια
πήγανε στή Σάμο, ἄλλα στήν Κρήτη. Σκόρπισαν τόν κό-
σμο ἐδῶ κι ἐκεῖ. Σ' ἓνα μέρος δέν ἦταν δυνατόν ὅλοι νά
χωρέσομε. Ἐμᾶς μόλις μᾶς ἔβγαλαν στή Μυτιλήνη μᾶς
πήγανε σ' ἓναν κῆπο. Ἦτανε βράδι. Ἐκεῖ ξενυχτήσαμε,
χωρίς σκεπάσματα. Ἀπό φαῖ μᾶς ἔδωσαν ψωμί καί ρέγ-
γες. Φάγαμε. Ὅταν ξημέρωσε, τότες ρώτησε ἡ μητέρα
μου τή γιαγιά μου ποῦ εἶναι τά λεπτά, ποῦ εἶναι αὐτά
πού ἦτανε στό τσουβάλι; Ἐκείνη σήκωνε τούς ὤμους.
Δέν καταλάβαινε τίποτα. Καλά πού εἶχε ἡ μητέρα λίγα
λεπτά μέσα στόν κόρφο της καί σηκώθηκε νά μᾶς πάρει
λίγο ψωμί καί φαῖ. Κοιτάζαμε ποῦ θά κατασταλάξομε.

Ἡ μητέρα μου γνώριζε καλά τή Μυτιλήνη ἀπό τό '14
πού ἔγινε ὁ πρῶτος διωγμός. Τότε μέναμε σ' ἓνα χωριό
της, Μιστεγνά. Τήν ὥρα πού ἔψαχνε νά βρεῖ ἓναν ἀραμ-
πά, βρίσκει ἓναν γείτονά της ἀπό τό Ἀιβαλί καί τήν
κατάφερε, ἔπιασε ἓναν ἀραμπά, μπήκαμε ὅλοι μέσα καί
ξεκινήσαμε γιά τό χωριό.

Κατά τό βράδι φτάσαμε. Τί νά δοῦμε. Ἐνα χωριό μέ

πολύ λίγα σπίτια κοντά στη θάλασσα. Κάνα δυό έλαιοτριβεία, μόνον πού είχε πολλά σύκα. Όταν είδε ή μητέρα τό χωριό, τόν λέγει: «Άχ μ' έκαψες. Που είναι ο κόσμος ο πολύς, νά πάγω νά δουλέψω για νά ζήσω τά παιδιά μου; τί θά κάνω έδω;»

Τέλος μείναμε στό σπίτι του εκείνο τό βράδι και πρωί-πρωί τόν λέγει: «Πήγαινε νά μέ βρείς ένα καϊκι νά φύγω πίσω στη χώρα. Δέν στέκω ούτε στιγμή». Πηγαίνει εκείνος βρίσκει ένα καϊκι και μπαίνομε μέσα. Θε μου, δέν τό ξεχνώ, παρόλο πού 'μουνα μικρή, όταν ανοιχτήκαμε λίγο, τό καϊκι σταμάτησε γιατί δέν είχε καθόλου αέρα. Στο μισό δρόμο μάς έβγαλε έξω. Πήγαμε στη χώρα μέ τά πόδια. Στο δρόμο καθίσαμε κάτω απ' ένα δέντρο νά φάμε, λίγο ψωμί, τυρί, λίγες έλιές, και νά ξεκουραστούμε. Ύστερα ξεκινήσαμε. Πώς πήγαμε... Φτάσαμε στη χώρα την ώρα πού θέλανε οι άραμπάδες νά φύγουνε για τά χωριά.

Αυτή την ώρα βρίσκεται ένα κουμπάρος μας — της μικρης μου αδελφης ο νονός — και μάς βοήθησε. Μάς πήρε και μάς ανέβασε στό χωριό του. Μάς έδωσαν ένα δωμάτιο, κάτι στρωσίδια, πιάτα, τσουκάλι, ό,τι χρειάζεται ένας ζωντανός άνθρωπος. Μάς βοήθησαν.

Για μία στιγμή ξεχάσαμε τόν πόνο του χωρισμού και τόν διωγμό από τη γλυκιά μας πατρίδα, κι άρχισε ο άγώνας της ζωής. Πώς νά δουλέψει μία γυναίκα και νά ζήσει έξι άτομα; Έρχόντανε οί γειτόνισσες, οί κι υμπάρες τά λέγανε γιατί δέν είχανε τελειωμό· τότε κλαίγαμε, καμιά φορά ξεχνούσαμε και τούς πόνους και γελούσαμε.

Τέλος μέ βάσανα πολλά μεγαλώσαμε, τά τρία κορίτσια μόνον, τό άγόρι μας δέν άντεξε, γιατί έφαγε γάλα τόσο πικραμένο από τη μάνα του, ξαφνικά πέθανε. Μείναμε όλο γυναίκες. Χωρίς πατέρα. Μακριά από τό αγαπημένο μας Άιβαλί, πού μόνον όταν πεθάνω θά παύσω νά τό θυμάμαι.

11 Ἐξιστορεῖ μιά καθηγήτρια

Τό 1922 ἤμουν 9 χρονῶν, ζούσαμε στή Σμύρνη, σάν παιδί πού ἤμουν ζοῦσα ἀμέριμνα, τά πολιτικά καί τά στρατιωτικά δέν εἶχανε τότε θέση στή ζωή μου. Μόνο θυμοῦμαι πολύ καλά πώς παίζαμε πόλεμο, κάναμε ὄχυρά μέ κουτιά ἀπό τσιγάρα καί μέ ἄδειες κουβαρίστρες.

Ἐκεῖνο τό καλοκαίρι ἀρρώστησε ὁ μέγάλος μου ἀδερφός καί τόν πήγαμε ἐξοχή στό Μπουτζά. Ὅμως ἄρχισε σιγά-σιγά ἡ ἀγωνία γιά τό τί συμβαίνει στό μέτωπο, ἀναγκαστήκαμε νά ξανακατέβομε στή Σμύρνη, ἐμεῖς τά παιδιά λυπηθήκαμε πολύ πού φύγαμε ἀπ' τήν ἐξοχή.

Στή γειτονιά μας στή Σμύρνη, στό Φραγκομαχαλά, κατοικούσανε πολλοί ξένοι ὑπήκοοι, αὐτοί ὅλοι θυμοῦμαι ὑψώσανε σημαῖες, καθένας τήν ὑπηκοότητά του γι' ἀσφάλεια. Μέ τόν παρδαλό αὐτό σημαιοστολισμό κι ἐμεῖς οἱ Ρωμιοί πιστεύαμε πώς ὁ δρόμος εἶχε κάποια ἀσφάλεια, δέ θά κάνουνε λεηλασίες οἱ Τοῦρκοι. Μάλιστα οἱ ξένοι ὅλοι αὐτοί ἦτανε φιλότουρκοι. Ὁ πατέρας ἔκοβε καμιά βόλτα ἔξω νά ἰδεῖ τί γίνεται κι ἔλεγε πώς οἱ Τοῦρκοι θά ξεσπάσουνε πάλι στούς Ἀρμένηδες. Δέ θυμοῦμαι βέβαια ἡμερομηνίες ἀλλά μιά μέρα θυμοῦμαι ἀκούσαμε πώς καίγεται ἡ Ἀρμενιά, ἡ ἀρμένικη γειτονιά. Πήγαμε στό δῶμα καί εἶδαμε πολύ μαῦρο καπνό. Τήν ἴδια μέρα ὁ πατέρας ἔφερε μαζί του στό σπίτι μιά κοπέλα, δέν ἦτανε ἄνθρωπος αὐτή πιά, δέν εἶχε πνοή ἀπ' τήν τρομάρα, ἦτανε ὑπηρετρια σέ ἀρμένικο σπίτι,

γλίτωσε μέσα σ' ένα υπόγειο, ύστερα δέν είχε ποῦ νά πάει, ὁ πατέρας τήν ἤβρε σ' ένα κατώφλι ζαρωμένη, ποῦ νά ξέρει πώς κι ἐμεῖς σέ μιά-δυό μέρες θά θυγοῦμε στούς δρόμους.

Ἡ φωτιά προχωροῦσε, κανείς δέν τήν ἔσβηνε, βλέπαμε ἀπ' τό δῶμα νά πλησιάζει. Λοιπόν φοβηθήκαμε νά μὴν ἀποκλειστοῦμε κι ἐτοιμαστήκαμε. Μοῦ φορέσανε πανωφόρι ἂν καί ἦταν ζέστη, ἔκλαιγα, μοῦ δώσανε νά βαστῶ στό χέρι καί δυό κουβέρτες. Ὁ ἕνας μου ἀδερφός φορτώθηκε μιά βαλίτσα καφέ μέ τ' ἀσημικά τοῦ σπιτιοῦ, ὁ πατέρας μου τύλιξε σέ πανιά ἕναν μεγάλο ἀσημένιο δίσκο. Τελευταία στιγμή θυμήθηκα καί τή γάτα μας, τή ἀγαποῦσα πολύ, τή φώναζα, τή φώναζα, ἔψαξα ὅλες τίς κάμαρες μὰ δέν ἦτανε πουθενά κι ἄφησα τήν πόρτα πρὸς τό δῶμα μισοανοιχτή γιά νά θυγῆ ἂν καεῖ τό σπίτι. Στήν κουζίνα εἶχαμε βάλει τό φαῖ γιά τό μεσημέρι. Τ' ἀφήσαμε κι ἔβραζε, κλειδώσαμε τό σπίτι σά νά ἦτανε νά θυρίσομε σέ λίγη ὥρα.

Ὅσα θυμοῦμαι ὕστερα εἶναι μπερδεμένα. Θυμοῦμαι τό πλῆθος στήν προκυμαία. Ὅσο προχωρᾷ ἡ φωτιά, τόσο πυκνώνει τό πλῆθος. Καθένας φορτωμένος ὅσα μποροῦσε, ὅ,τι βρέθηκε μπροστά του. Θυμοῦμαι μιά γυναίκα βασποῦσε μιά στοίβα πιάτα. Μία ἄλλη φορτώθηκε τή ραπτομηχανή της. Μιά γειτόνισσά μας εἶχε ἀνοίξει ἕνα καλάθι, μέ τή σαστιμάδα της δέν πῆρε οὔτε ἀσημικό οὔτε ἄλλο χρήσιμο παρὰ πέταξε μέσα βοῦρτσες διάφορες καί μπογιές τῶν παπουτσιῶν. Ὑστερα τούς ἔκοβε ἡ κούραση, ὅ,τι δέν μπορούσανε πιά νά τό σηκώσουνε τό πετούσανε χάμω, ἢ στή θάλασσα.

Ἐμεῖς ζαρώσαμε σέ μιάν ἄκρια κοντά-κοντά στή θάλασσα δίπλα σέ μιά ζώνη ὅπου φυλάγανε ναῦτες Ἀμερικάνοι γιά νά βοηθήσουνε τούς ὑπηκόους τους. Μαζί μας εἶχαμε ψωμί καί τυρί, κάτι φάγαμε. Τόν μεγάλο μου ἀδερφό κάναμε θέση καί τόν ξαπλώσαμε χάμω, μόλις εἶ-

χε περάσει τόν τύφο πολύ βαριά, δέν μπορούσε νά σταθεῖ στά πόδια του.

Ἐν τῷ μεταξύ ἡ φωτιά φτάνει στήν προκυμαία, τά χτίρια καίγονται τό 'να μετά τό ἄλλο, ἅμα διαλυθεῖ ὁ μαῦρος καπνός φαίνονται μόνο τοῖχοι μέ τρύπες ἀντίς πόρτες καί παράθυρα. Θυμοῦμαι καλά πώς ἕνας Ἀμερικάνος ναύτης πῆγε κι ἔκανε πώς χτυπᾶ τό κουδούνι τῆς πόρτας σ' ἕνα τέτοιο καμένο σπίτι, δέν εἶχε πέσει ἡ πόρτα του, ἀστεῖο τοῦ φάνηκε, λοιπόν ἀμέσως ἀπό τά ἐρείπια ξετρύπωσε μιά γάτα, κάθισε μπρός στήν πόρτα καί περίμενε ν' ἀνοίξει, θά ἦτανε τοῦ σπιτιοῦ. Ἐπειτα πήρανε φωτιά τά πετρέλαια σέ κάτι ἀποθήκες, βλέπαμε τούς τενεκέδες νά τινάζονται ψηλά καί νά σκάζουνε στόν ἀέρα, ἡ νύχτα ἔφεγγε.

Δυό νύχτες εἶχαμε μείνει σ' ἐκεῖνο τό μέρος, ἔπειτα φύγαμε ἅμα φύγανε κι οἱ Ἀμερικάνοι, πήγαμε πρὸς τήν Πούντα, καθίσαμε σ' ἕνα περιβόλι ἀλλά ὕστερα φύγαμε κι ἀπό κεῖ. Σκεφτήκαμε πώς ἦταν φόβος ἀπό κεῖ νά μαζέψουν τούς ἄντρες ὅπως κι ἔγινε. Προχωρήσαμε ὡς τό σπίτι ἐνοῦς ξαδέρφου τοῦ πατέρα, ἡ συνοικία δέν εἶχε καεῖ καί εἶχαμε μαζευτεῖ ἐκεῖ 40-50 ἄτομα. Ἐνας Τοῦρκος χασάπης ἀνοίξε τό μαγαζί του ἕνα πρωί καί ψουνίσαμε λίγο κρέας γιά βραστό, τό βραστό καί τό ζουμί ἦταν τό ἀγαπημένο φαῖ τοῦ πατέρα μου, ἐμεῖς τά τρία παιδιά δέν τ' ἀγαπούσαμε, ὅμως θά θυμοῦμαι πάντα στή ζωή μου πόσο νόστιμο μοῦ φάνηκε ἐκεῖνο τό φαῖ, ὡς τώρα τ' ἀγαπῶ.

Στό σπίτι αὐτό μείναμε 2-3 μέρες. Μιά μέρα ἦρθανε Τοῦρκοι γιά ἔρευνα, θέλανε νά πάρουνε ἕνα νέο παιδί τάχα πώς ἦτανε Ἀρμένης, ὁ πατέρας προσπάθησε νά τοῦς πείσει πώς δέν ἦταν, τέλος φύγανε. Αὐτός εἶχε γίνει πράσινος ἀπ' τό φόβο.

Στό μεταξύ φτάσανε καράβια ναυλωμένα τοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ, ἀρχίσανε παίρνανε τόν κόσμο. Τά δύο

μου αδέρφια ήταν στό μπόι ψηλά και κινδυνεύανε νά τούς πάρουνε ὄμηρους. Ὁ πατέρας ξεκίνησε μαζί τους ἕνα πρωί και γύρισε μετά 2-3 ὥρες μονάχος, κατάφερε και τούς ἔβαλε σέ βαπόρι, αὐτούς πρώτους πρώτους. Ἦξερε ἀγγλικά και νά πού τοῦ χρειαστήκανε τώρα, ἔσωσε τά δυό παιδιά του, παρακαλώντας τούς σκοπούς στή δική τους γλώσσα. Μέ πολλές δυσκολίες τούς πέ-
ρασε.

Τώρα ἔπρεπε νά περάσομε και μεῖς. Φύγαμε διαστι-
κά, εἶπε ὁ πατέρας «προσοχή νά μή χωριστοῦμε», ἀνεβή-
καμε στή μακριά ξύλινη ἐξέδρα τῆς Πούντας, φτάσαμε
μπρός στό βαπόρι ἔτσι μέ τό σπρώξιμο, καλά-καλά δέν
πατούσανε τά πόδια μου καταγῆς και μπήκαμε. Ἄμέσως
ἔπρεπε και νά κατεβοῦμε στ' ἀμπάρι ἀπό σκάλα σκοινέ-
νια, κρεμαστή, ἐγώ φοβήθηκε τότε πάρα πολύ, ἔτρεμα
ὀλόκληρη, ἕνας ναύτης τότε μέ ἄρπαξε ἀπ' τίς μασχάλες
μέ κρέμασε κάτω, κάποια χέρια μέ πιάσανε και βρέθηκα
μέσα. Ἐκεῖ πρώτο πράμα πού εἶδα ήταν ἕνας κουβάς
νερό, μέ διάφορα σκουπίδια πού εἶχανε πέσει μέσα,
ὅμως βουτοῦσε ὅλος ὁ κόσμος εἶτε ποτήρια εἶτε κύπελα,
ὄ,τι νά ἔτανε, και πίναμε.

Τήν ἄλλη μέρα μᾶς βγάλανε στή Μυτιλήνη. Ἔτσι σω-
θήκαμε. Μά σέ λίγον καιρό μᾶς πεθάνανε οἱ ἄντρες, ὁ
πατέρας και οἱ ἀδελφοί μου, δέν ἀντέξανε τά κατοπινά
τῆς καταστροφῆς.

Στή Σμύρνη ξαναπῆγα μέ μίαν ἐκδρομή πρόπερσι.
Πήγαμε ἀπό Χίο, Τσεσμέ, μπήκαμε ἀπό τά προάστια
Γκιόζ-Τεπέ, Καραντίνα. Ἦμαστε ὅλοι σχεδόν πρόσφυ-
γες, οἱ μεγαλύτεροι μάλιστα κάνανε τό ταξίδι αὐτό σάν
προσκύνημα. Προσπαθοῦσα κι ἐγώ νά θυμηθῶ τίποτα
ἀπ' τά παλιά. Ὅπου περάσαμε συναντήσαμε Τουρκο-
κρητικούς, μιλοῦσαν και μεταξύ τους ἑλληνικά μέ τήν

κρητική προφορά, οὔτε οἱ νέοι δέν τά ξεχάσανε, τά μιλοῦνε στό σπίτι, ὅπως καί στήν Ἑλλάδα οἱ τουρκόφωνοι. Κι ἐκεῖ τῶν γέρων ἡ νοσταλγία γιά τίς παλιές πατρίδες τους εἶναι ἄσβηστη. Μιά γριά μάνα τοῦ καφετζῆ σ' ἓνα καφενεῖο πού καθίσαμε, στίς Φώκιες, μοῦ εἶπε: «Ἄχ, ἐγώ τήν Πρέβεζα θά τήν ξαναβρῶ ἄραγε στόν ἄλλον κόσμο;»

Στό Νύμφαιο πῆγα μέ μία συνταξιδιώτισσά μας πού ἦταν ἀπό κεῖ καί στό σπίτι της κατοικοῦσε τώρα μία οικογένεια Τοῦρκοι ἀπό τή Βοσνία. «Περάστε, περάστε», μάς λέγανε, «ξέρομε κι ἐμεῖς ἀπό προσφυγιά».

Στό λεωφορεῖο πού μάς πήγαινε στά Σώκια, τό ραδιόφωνο ἔπαιζε *Στό χορό σέ θέλω πεταλούδα...* Ὁ σωφέρ πού ἦταν καμιά 40ριά χρονῶν ὅλο τέτοια ἔβαζε κι ὁ ἐπόπτης ἐπίσης, Τουρκοκρητικός κι αὐτός, τέτοια προτιμοῦσε.

Στά προάστια Γκιόζ-Τεπέ, Καραντίνα δέν ἀλλάξανε σχεδόν καθόλου. Μία θεία μου ἔμενε Καραντίνα καί τά θυμήθηκα ὅλα ἐκεῖνα τά μέρη. Ὡς τό Κονάκι πού λέγαμε. Ἀπό κεῖ καί πέρα τίποτα δέν ἔμεινε. Τά ἐρείπια ἔχουν γίνει πάρκο καί συνοικίες νέες μέ σπίτια εὐπορα, κήπους, δενδροστοιχίες. Στό χῶρο τοῦ ξενοδοχείου πού ἦταν τοῦ πατέρα μου, δέν ξέρω κι ἂν εἶναι αὐτός ὁ χῶρος καλά-καλά, εἶδα ἓνα πολυόροφο κτίριο. Ἀδύνατον νά γνωρίσεις τίποτα ἀπ' τίς παλιές γειτονιές.

12 Ἐξιστορεῖ ἓνας ὑπάλληλος

Τραγικό θέαμα παρουσίαζε ἡ Σμύρνη τίς τελευταῖες μέρες της, πρὶν τὴν καταστροφή. Χιλιάδες κόσμος εἶχε πλημμυρίσει τὴν παραλία. Ἐβλεπες ἐκεῖ Ρωμιούς, Ἀρμένηδες, Τούρκους, Γύφτους νά τρέχουν σάν τὴ μανιασμένη θάλασσα πότε δεξιά πότε ἀριστερά, νά σπρώχνει ὁ ἓνας τὸν ἄλλον, νά μπερδεύονται ἄνθρωποι μέ τά ζῶα, γυναῖκες, ἄντρες, γέροι, παιδιά, μέ τά βόδια τους, τίς κασίκες τους, τά γαϊδούρια τους.

Ἦταν πρόσφυγες πού εἶχαν ἔρθει ἀπό τό ἐσωτερικό. Οἱ μὲν φοβοῦνταν τοὺς τσέτες καί τὸν τούρκικο τακτικό στρατό, οἱ ἄλλοι φοβοῦνταν τά ἑλληνικά στρατεύματα πού ὑποχωροῦσαν.

Κατά τό βράδι ἔγινε στή γειτονιά μας σύσκεψη. Πολλοί λέγανε νά μὴ φύγουμε, γιατί ὁ Κεμάλ θά ἔρθει, λέει, μέ τό γάντι. Δέν πρόκειται νά πειράξουν οἱ Τοῦρκοι τοὺς Χριστιανούς, οὔτε νά βάζουν χέρι στίς περιουσίες τους. Ἄλλοι παρακαλοῦσαν νά φύγουμε γιά νά σωθοῦμε. Αὐτά προτοῦ ἀκόμα φανοῦν οἱ Τοῦρκοι.

Τὴν ἄλλη μέρα πάω στή Σχολή ὅπου δούλευα, γιά νά δῶ τί γίνεται ἐκεῖ. Ψυχὴ δέν ὑπῆρχε. Ἦταν μόνο ὁ γραμματέας τῆς Σχολῆς καί ὁ ταμίας. Φαίνεται, εἶχαν πάει ἐκεῖ γιά νά πάρουν τά ἐπίσημα ἔγγραφα, ἴσως καί τά χρήματα τῆς κάσας. Τοὺς ρωτάω γιά τὴν κατάσταση καί μοῦ ἀπαντᾶνε: «Κύριε Ἀντωνιάδη, οὔτε δουλειά ὑπάρχει οὔτε χρήματα... Ὁ σώζων ἑαυτὸν σωθήτω!

Μόνον ὁ Θεός ξέρει τί τύχη μᾶς περιμένει...».

Γύρισα σπίτι μου λυπημένος, τοῦ θανατᾶ. Ἐγκάλιασα τήν καλή μου γυναίκα καί τῆς εἶπα τά νέα. Ὑστερα ἄρπαξα σάν τρελός στήν ἀγκαλιά μου τό ἀθῶο κοριτσάκι μου καί κλαίγοντας τό φιλοῦσα ἀδιάκοπα.

Ὑστερα ἀπό 2-3 μέρες, προτοῦ οἱ Τοῦρκοι κυριέψουν τή Σμύρνη, ὅλοι οἱ κάτοικοι ἀπ' τά περὶχωρα γιά ἀσφάλειά τους γύρεψαν ἄσυλο σέ γνωστά τους σπίτια στίς κεντρικές συνοικίες, χωρίς νά ξέρουν τί τούς περιμένει.

Ἀπό παντοῦ ἔρχονται φριχτές εἰδήσεις γιά φόνους, βιασμούς, σφαγές καί κρεμάλες. Κ' ἐμεῖς εἴμαστε σάν τρελοί.

Πῆρα τήν οἰκογένειά μου καί πῆγα σ' ἓνα γνωστό μου φράγκικο σπίτι στήν ὁδὸ Ρόδων. Ἦταν μέρα Δευτέρα, 29 Αὐγούστου. Κατά τά μεσάνυχτα μᾶς συντάραξε ἓνας δυνατός κρότος. Οἱ Τοῦρκοι εἶχαν ἀνατινάξει τό καμπαναριό τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς. Κι ἦταν αὐτό μέ πάμπολλες καμπάνες. Ὅλη τή νύχτα συνεχίζονταν οἱ ἀνατινάξεις σπιτιῶν καί μεγάρων.

Στό μεταξύ, πληροφορηθήκαμε τή σφαγή τοῦ Μητροπολίτη Χρυσοστόμου καί τῶν Δημογερόντων. Οἱ λεηλασίες συνεχίζονται πιά συστηματικά. Μιά νύχτα, αὐτοῖς πού μᾶς φιλοξενοῦσαν εἶπαν ὅτι ἄρχισε ὁ ἔμπρησμός τῆς Σμύρνης. Θά φύγουνε καί θά μᾶς ἀφήσουν στήν τύχη μας. Καί ἀναχώρησαν ἀμέσως στό Βουτζᾶ, γιά νά κρυφτοῦν στά σπίτια τῶν ἐκεῖ Καθολικῶν συγγενῶν τους.

Κατά τά ξημερώματα οἱ Τοῦρκοι ἔμπρηστές πλησίασαν τό φράγκικο σπίτι ὅπου μέναμε. Τότε, τυχαῖα, πληροφορηθήκαμε ὅτι στήν ἐνορία ὅπου ἦταν τό σπίτι μας δέν εἶχε προχωρήσει ἀκόμα ἡ πυρκαγιά. Ἐγκαταλείψαμε ἀμέσως τό φιλόξενο σπίτι καί τρέξαμε στό δικό μας.

Τό σπίτι μας τό βρήκαμε ἀνοιχτό. Βρισκόταν ἐκεῖ μιά προσφυγική οἰκογένεια. Ἦταν καλοί ἄνθρωποι ἀπό τά

Σώκρια. Τήν ἄλλη μέρα κατά τίς 9 τό πρωί ἀνοίγει ἡ πόρτα καί μπαίνουν τρεῖς Τοῦρκοι στρατιῶτες καί ἕνας καθαλάρης ἀξιωματικός.

Λέει τῆς γυναίκας μου ὁ ἀξιωματικός νά τοῦ δώσει χρυσές λίρες: «Ἄλτίν παρά τσικάρ». Μή ξέροντας τούρκικα ἡ γυναίκα μου, δέν ἀπαντοῦσε. Θυμώνει τότε ὁ ἀξιωματικός καί τήν ἀπειλεῖ μέ τό σπαθί του.

Τότε ἐγώ πῆρα τό λόγο καί τοῦ μίλησα φαρσί τούρκικα. Ἡ γυναίκα μου ἐπειδή δέν ἤξερε τή γλώσσα, σώπαινε. Λέω τοῦ ἀξιωματικοῦ: «Πρῶτα ἀπ' ὅλα, καλῶς ἤρθατε στό φτωχικό μου. Χαίρω πολύ, γιατί ὅπως καταλαβαίνω κατάγεσαι ἀπό τήν πατρίδα μου τήν Καισάρεια. Ἐγώ εἶμαι ἕνας φτωχός ἐργάτης καί χρυσές λίρες δέν ἔχω, οὔτε στ' ὄνειρό μου τίς ἔχω δεῖ». Ἀνοίγω τό πορτοφόλι μου καί τοῦ δείχνω τίς 35 παγκανότες.

Ὁ Τοῦρκος ἀμέσως μαλάκωσε. Ἐδιώξε τούς στρατιῶτες του καί ἄρχισε νά λέει διάφορα γιά τήν πατρίδα μας Καισάρεια. Μιλοῦσε μέ νοσταλγία καί ἀγάπη γι' αὐτήν. «Μήν μέ παρεξηγεῖς, πατριώτη», μοῦ λέει. «Ἐμένα πού μέ βλέπεις, ἔχω πολύν καιρό χωρίς χαρτζιλίκι, χωρίς καπνό, γι' αὐτό. Γι' αὐτό μοῦ ῥθε νά κάνω ἐκβιασμούς...». Καί ἀφοῦ ἤπιε τόν καφέ πού τόν προσφέραμε, μέ παρακάλεσε νά τοῦ δώσω ὅ,τι εὐχαρίστηση εἶχα ἀπ' τά λεφτά μου. Ἐγώ τότε τοῦ πρότεινα τό πορτοφόλι μου καί τόν παρακάλεσα νά πάρει ὅσα θελεῖ. Πῆρε μόνο 25 παγκανότες, ἀφήνοντάς μου τίς δέκα, καί ἔφυγε χαίρετώντας φιλικά. Ὑστερα γιά 48 ὥρες ἄλλος Τοῦρκος πολίτης ἢ στρατιωτικός δέ μᾶς ἐνόχλησε. Νομίσαμε οἱ ἀφελεῖς ὅτι τό κακό ὑποχωρεῖ.

Ἄλιμονο, ἦταν τρομερή αὐταπάτη. Ξάφνου ἀκούγεται δυνατός κρότος σέ ἀπόσταση 100 μέτρων. Ἀνεβήκαμε στήν ταράτσα τοῦ σπιτιοῦ μας καί εἶδαμε ὅτι οἱ Τοῦρκοι εἶχανε ἀνατινάξει μιά γειτονική ταβέρνα. Καί συνέχεια, οἱ φλόγες πλησίαζαν στά σπίτια μας.

Ξάφνου ἀκοῦμε μιά φωνή: «Γειτόνοι, οἱ Τοῦρκοι μᾶς μπλοκάρουν γιά νά μᾶς κάψουν ζωντανούς! Νά φύγουμε ὅλοι στήν πλατεία Σιδηροδρόμου τοῦ Ἰαδινιού, γιά νά σωθοῦμε!»

Ἡ ὅλη ἡ γειτονιά, πάνω-κάτω διακόσιες ψυχές, χυθήκαμε στό δρόμο ἄρπάζοντας ὁ καθένας ὅ,τι πρόχειρο βρέθηκε, τρέξαμε πρός τήν πλατεία. Δέ θυμᾶμαι πόσες μέρες κάτσαμε ἐκεῖ, τρώγαμε ὅ,τι βρῖσκαμε.

Ἡ ὅλη τή νύχτα σκεφτόμουν ποῦ νά πᾶμε νά κρυφτοῦμε, γιά ν' ἀσφαλιστοῦμε καί περιποιηθοῦμε τό ἄρρωστο παιδί μας. Ξαφνικά θυμήθηκα ὅτι στήν ἄκαυτη περιοχή τῆς Σμύρνης εἶχα ἕνα γνωστό σπίτι. Τράβηξα κατευθεῖαν ἐκεῖ. Στό σπίτι αὐτό εἶχαν καταφύγει καί ἄλλοι πολλοί καί δυσκολεύτηκαν νά μᾶς βολέψουν. Ἐκεῖ δέν ἔμεινα πολύν καιρό, προσπαθοῦσα νά φύγω μέ κάθε τρόπο ἀπ' τή Σμύρνη.

Τέλος, στίς 12 Σεπτεμβρίου, μέ πολλές προφυλάξεις, γιά ν' ἀποφύγουμε τά τούρκικα περίπολα, καταφέραμε νά φτάσουμε σ' ἕνα καταυλισμό κοντά στήν ἀποβάθρα. Τήν ἄλλη μέρα τό πρωί πλησιάσαμε τά κάγκελα τοῦ λιμανιού καί περιμέναμε πότε θ' ἀνοίξει ἡ πόρτα.

Δέν ἄργησε ν' ἀνοίξει ἡ πόρτα καί προχώρησε πρώτη ἡ γυναίκα μου μέ τό μωρό στήν ἀγκαλιά. Ἐμένα ὅμως δέ μ' ἄφησαν οἱ Τοῦρκοι. Μέ κρατήσανε ὅτι εἶμαι δῆθεν στρατεύσιμος. Τούς παρακάλεσα νά μ' ἀφήσουν ἀλλά τίποτα.

Μέ ὁδήγησαν οἱ Τοῦρκοι σέ στρατόπεδο αἰχμαλώτων, ὅπου ἦταν πολλοί χριστιανοί. Ἡ γνώση τῆς τούρκικης γλώσσας μέ ὠφέλησε καί πέτυχα ἕνα παράτολμο σχέδιο. Ἐδωσα γενναῖο μπαξίξι στό φύλακα λοχία καί μαζί μέ δύο ἄλλους στρατιῶτες μέ «ἐφ' ὄπλου λόγχην», κυκλοφοροῦσαμε στήν ἀποβάθρα, γιά νά πιάσουμε δῆθεν κάποιον καταδιωκόμενο γκιαούρη.

Σέ μιά στιγμή λέω τοῦ λοχία ὅτι πρέπει νά μπῶ στό

πλοίο, καί αὐτός νά φροντίσει ν' ἀπομακρύνει τούς δύο στρατιῶτες. Στό μεταξύ, τό πλοίο ἐτοιμάζεται νά σαλπάρει. Δίνω ἕνα σάλτο σάν ἀστραπή καί βρίσκομαι μέσα. Ἐπί τό φόβο μου κρύφτηκα κάπου. Σέ 5 λεπτά τῆς ὥρας τό πλοίο ξεκίνησε. Ἐγώ ἀκόμα δέν τολμοῦσα νά πλησιάσω τή γυναίκα μου καί περίμενα νά περάσει τό πλοίο ἀπ' τό ἐξωτερικό φρούριο τῆς Σμύρνης. Μόλις περάσαμε τό φρούριο, ἔτρεξα πρός τή γυναίκα μου. Τή βρῆκα καθισμένη σέ μιά γωνιά μέ τό μωρό στήν ἀγκαλιά καί νά σιγοκλαίει. Ὅλα αὐτά ἔτσι γίνανε. Ἡ ζωή μου κρεμότανε ἀπό μιά τρίχα. Ἄν μέ ξαναπιάνανε οἱ Τούρκοι θά μέ θανατώνανε.

Στίς 14 Σεπτεμβρίου κατά τά ξημερώματα, φτάσαμε στόν κόλπο Καλλονῆς τῆς Μυτιλήνης. Σάν ἔφεξε καλά τό πλοίο πέρασε σιγά-σιγά, τό στενό ἦταν μεγάλο. Πλεύρισε στή σκάλα τοῦ λιμανιοῦ ὅπου καί ἄδειασε τό ἀνθρώπινο φορτίο.

Μετά, δώσανε διαταγή, ὅλος ἐκεῖνος ὁ κόσμος νά καθίσει σέ μιά μεγάλη πλατεία. Στό μεταξύ ἔφταναν ἀπ' τήν Καλλονή ψωμιά, κονιάκ καί φαγώσιμα. Καμιά πενηνταριά γυναῖκες τῆς Καλλονῆς τηγάνιζαν φρέσκα ψάρια καί τά μοιράζανε στό πεινασμένο πλῆθος, μᾶς περιποιηθήκανε στή δυστυχία μας.

13 Ἐξιστορεῖ μιά δασκάλα

Τό καλοκαίρι ἐκεῖνο παραθερίζαμε στή Σιγή. Τό χωριό μας ἡ Σιγή ὡς 300 σπίτια, ὅλα σχεδόν χριστιανικά, οἱ Τοῦρκοι λιγοστοί, περνούσαμε ἡσυχα. Ἦτανε παραθαλάσσιο σέ πανέμορφη ἀκρογιαλιά, στόν Κυανό κόλπο στό Μαρμαρά, τό ψάρι ἄφθονο, γύρω-γύρω λόφοι μ' ἐλαιῶνες.

Ἐγώ τό πρωινό ἐκεῖνο ἔτυχε νά εἶχα πάει στά Μουντανιά, εἶναι 5-6 χιλιόμετρα ἡ ἀπόσταση, θυμοῦμαι ἦτανε ὑπέροχο ἐκεῖνο τό πρωινό, ἔλαμπε ἡ θάλασσα, λάμπανε ὅλα μὰ βλέπω ἐκεῖ στά Μουντανιά, στό λιμάνι, πλήθος μεγάλο μαζεμένο, στρατός πολὺς, αὐτοκίνητα, φορτηγά, κουβαλοῦνε στρατιωτικά ἐφόδια, κουβαλοῦνε τραυματίες. «Τί συμβαίνει;» «Θά διαλυθεῖ τό Α' νοσοκομεῖο». «Φεύγομε...»

Κάτι τέτοια πετάξανε μέσα στήν ὀχλαγοή οἱ ἀξιωματικοί ἔξαλλοι, ἄλλοι δίχως πνοή μέσα τους, ὁ κόσμος ὅλο καί πύκνωνε, ὅλο καί φουρτούνιαζε, ἡ καρδιά μου ἔσπασε, φαρμακώθηκα, ἤμουνα κοπέλα, θυμήθηκα τόν πρῶτο μας διωγμό, ἤμουνα τότε παιδάκι 8 χρονῶν, μᾶς εἶχανε σηκώσει ἀπ' τά μέρη μας. Τόν πατέρα τόν εἶχανε πιάσει Τσέτες, θαῦμα πῶς γλίτωσε, τό σπίτι μας τό ληστέψανε, ἄδειασε.

«Τώρα τί θά γίνει, πάλι τό ἴδια;»

Βιάζομαι νά πάω πίσω στό χωριό, βρίσκω τό γιατρό, φίλο μας οἰκογενειακό, πήγαινε νά ἐπισκεφτεῖ ἀρρώ-

στους, μέ πήρε στ' αὐτοκίνητό του, ὁ δρόμος εἶναι παραθαλάσσιος — ποῦ πήγε ὅλη του ἡ ὀμορφιά, ὅλο τό φῶς τῆς μέρας; Μέ εἶδανε ἄσπρη σά νεκρή ἐκεῖ πού κατεβήκαμε στό κεντρικό καφενεῖο, εἶδηση δέν εἶχανε, ἡσυχία μεγάλη, φέρνανε τά ψάρια στά πανέρια ἐκείνη τήν ὥρα τό θυμοῦμαι. Τούς λέω: «Ἄσκημα τά νέα, τό μέτωπο ἔσπασε. . .»

«Μή μᾶς τά παραλές, εἶσαι κατατρομαγμένη. . .» λέγανε οἱ μεγάλοι. «Τά ἴδια δηλαδή μέ τό '14;»

Τό λέγανε μέ τό στόμα, δέ θέλανε ὅμως καί νά τό πιστέψουνε. Βρίσκω στό σπίτι τήν ἀδερφή μου, δώσαμε εἶδηση καί στή γειτονιά, πᾶμε στά Μουντανιά μέ τά πόδια. Πᾶμε στό λιμάνι. Τό πλοῖο τῆς γραμμῆς ἦταν ἐκεῖ μά κι ἡ ὀχλαγωγία χειρότερη. Ἄκουμε τώρα τίς κανονιές πού πέφτουνε στά μεσόγεια, πρὸς τήν Κίο, στή σκάλα τοῦ βαποριοῦ ἔχει κατέβει ὁ μισός πληθυσμός, ἀραμπάδες, ἄλογα, ἀνακατεμένος καί μέ τό στρατό, δώσανε ὅπλα καί σέ κάτι ντόπια παιδιά, κάτι γέρους γιά πολιτοφυλακή καί ἄμυνα δῆθεν.

Τό καράβι τῆς γραμμῆς μέ Τουῦρκο καπετάνιο, ἄλλες διαταγές τοῦ δίνει ἕνας ἀξιωματικός, ἄλλες ἄλλος, ὁ κόσμος χιμᾶ μπροστά, πῶς βρεθήκαμε καί μεῖς μέσα δέν ξέρω, πῶς ξεκολλήσαμε ἀπ' τή σκάλα. Ἐριξο τότες μιά ματιά εἶδα τά μέρη μας, θυμοῦμαι τό παραθαλάσσιο σχολεῖο μας, κάτασπρο, δίπατο, θυμοῦμαι τό νεκροταφεῖο.

Τό καράβι κατά καλή μας τύχη μᾶς ἔβγαλε στήν Πόλη, ἄλλα καράβια πού πηδήσανε μέσα στρατός πήγανε στή Ραιδεστό καί σ' ἄλλα λιμάνια πιό μακρινά, μέ τό πιστόλι στό κεφάλι ἀναγκάσανε τόν καπετάνιο καί τούς πήγε. Κι ὅλα τά βαπόρια τά πλεούμενα τά ἔκαναν κατάσχεση. Τά μάθαμε αὐτά στήν Πόλη.

Στήν πόλη θρῆνος καί φόβος, οἱ Τουῦρκοι κάνουνε συλλαλητήρια, σπάζουνε πόρτες, τζάμια, πατοῦνε κατα-

στήματα Ρωμιῶν, ἐμεῖς κλεισμένοι μέσα, οὔτε νά κοιμηθούμε, οὔτε νά βάλομε τίποτα στό στόμα, φαρμακωμένοι. Ἄρχισαν νά ἔρχονται οἱ δικοί μας ἀπ' τό χωριό, κοντινοί συγγενεῖς και μακρινοί πολλοί, γειτόνοι, καθένας μ' ἓνα μπογαλάκι, ὅ,τι προλάβανε, μά τί νά προλάβουνε. Πάνω ἀπό 30 ψυχές στό φτωχόσπιτό μας, δέν εἶχαμε παραπάνω ἀπό 4 στρώματα, 2-3 κιλίμια καί ἀπό μισή κουδέρτα. Μᾶς δώσανε κάμποσα τσουβάλια κάτι γειτόνοι Καίσαρλήδες.

Τότε θυμοῦμαι τό θεῖο μας τόν ποιητή Ἄποστολο Μαμμέλη πού εἶχε μείνει τυφλός ἀπ' τό '12 καί ζοῦσε στήν Πόλη ὅμως ἀγαποῦσε μέ πάθος τό χωριό μας, ἡ ἀγωνία του ἀσήκωτη, μάζευε ὅσους φτάνανε κοντά κοντά στήν πολυθρόνα του, ἔριχνε μπρός τό πρόσωπό του κατάχλωμο μέ τά μαῦρα γυαλιά, τούς ἄγγιζε, τούς γνώριζε μέ τά χέρια, λέγανε αὐτοί τόν παραδαρμό τους, «ἀλήθεια, ἀλήθεια...»

Θυμᾶμαι τοῦ λέγανε γιά μιά, τυφλή κι αὐτή, Ἄθηνᾶ, πού εἶχε μιά κόρη τήν Εὐλαλία, ἦτανε δασκάλα ἡ κόρη καί τρελάθηκε, αὐτές εἶχανε μείνει μοναχές γυναῖκες, ποιός νά τίς βοηθήσει; «Ὁ σώζων ἑαυτόν...», ἔλεγε ὁ θεῖος, «ἄχ τί πάθαμε, τί πάθαμε...»

Μέ πρώτη εὐκαιρία ὕστερα, χειμῶνα τοῦ '22, φύγανε ἦρθανε στήν Ἑλλάδα. Ὅσα ποιήματα ἔγραψε ἀπό τότες ὅλα μέ τόν πόνο αὐτόν τά ἔγραψε.

Ἐμεῖς πέρασε καιρός ὥσπου νά καταφέρομε νά φύγομε. Περάσαμε νύχτα τό Μαρμαρά, δέν ξαναεἶδα τήν πατρίδα μας. Οὔτε φωσάκι.

14 Θυμᾶται μιά Μικρασιάτισσα μάνα

«Ἡ δύναμή μου κόβεται καί δέν μπορῶ νά συλλοῖ-
στῶ τά ὅσα περάσαμε, πέ πώς εἶμαι κι ἐγώ μέσ στό χῶμα
ἅμα τά συλλοῖστῶ . . .»

Περνούσανε στρατιῶτες, πότε λίγοι λίγοι, πότε πολ-
λοί, δέ δώσανε εἶδηση, δέν ἀκούσαμε. Ὑστερα, μέρα
Σάββατο θαρρῶ, ναί Σάββατο, ἀκούσαμε ἀποσπεροῦ
ντελάλη, φωνάζει νά συνταχτοῦνε στό τάδε χάνι οὔλα τ'
ἀρσενικά μέχρι 60 χρονῶν, προστάζει διοικητής, Τουρ-
κος. Ποῦ ξέραμε μεῖς; Ἐμεῖς κλεισμένες στά σπίτια μας,
οἱ Τουρκάλες τώρα γυρίζουνε φοβερίζουνε, βαστοῦνε
κουρέλια καί γκαζοντενεκέδες νά μᾶς κάψουνε, βλέπομε
ἀπ' τό παράθυρο. Ὑστερα —τήν ἄλλη μέρα ἦτανε;—
ῶρα βασίλεμα ἦτανε, πᾶν' οἱ ἄντρες γιά τό χάνι, πάει
Παναγῆς ὁ μέγάλος μας, πάει Δημητρός ὁ ἄντρας μου,
πάει Χρῆστος ἀδερφός μου, Γιώργης ἀδερφός μου, Φί-
λιππος ἀδερφός μου, Νίκος ἀδερφός μου. Ἄχ, ποῦ νά
σᾶς θυμηθῶ; ποῦ νά σᾶς μνημονέψω; Ἐντεκα ἦτανε, καί
Βασίλης καί Παρασκευάς καί Ἡλίας καί Δημητρός, ἕνα
ὄνομα μέ τόν ἄντρα μου, καί Κωνσταντής καί Φώτης.
Ὅχι, τό Φωτί μας πάει μέ τόν πατέρα του. Μόνες γυναι-
κες μείναμε, ἀκοῦμε ἀπό μακριά χαρές κακό τά νταού-
λια στόν τουρκομαχαλά, ὕστερα λέει τούς πήρανε στά
βουνά, ὕστερα πάλι ντελάλης φωνάζει: μαζωχτεῖτε στό
γιαλό, θά ῥθοῦνε βαπόρια νά φύγομε, ὁ ἥλιος βασι-
λεύει.

Λέω: «Μητέρα, δέ μένω ἄλλη νύχτα ἐδῶ». Παίρνω τό μωρό ἀπ' τήν κούνια, πιαστήκαν ἀπ' τό φουστάνι μου τ' ἄλλα δυό. «Νά περιμένουμε, μπάρε μ', τόν πατέρα σου», ἔλεγε ἡ μάνα μου. «Δέ μένω καλέ μητέρα, ἔλα . . .», φωνάζω ἐγώ, τραβοῦμε στά σαράπ-χανά, πλήθος μερμηγκιά, ξημερωθήκαμε, πουθενά βαπόρια. Λέω: «Τό νοῦ σου, μητέρα, στά παιδιά νά πεταχτῶ νά πάρω τίποτα πανάκια». Εἶχανε μείνει ἀπλωμένα στή συκιά, ἔ πανάκια εἶχα στό νοῦ μου ἀκόμα, μπροστά μου νά ὁ Κωστής μας. Ποῦ βρέθηκε; Κι ὡς τώρα δέν τό ξέρω. Ἦτανε ὁμορφος καί ξανθός, τόν ἔντυσα γυναίκεια, ὅ,τι βρεθηκε, δέν τόν γνώριζες. Τρέχομε στό ἴδιο μέρος, φύγανε, βλέπω ἀπό μακριά κοκκινίζουνε δυό φουστανάκια, τά κοριτσάκια μου, κόσμος πλήθος μπρός σ' ἓνα βαποράκι ὅλοι νά μποῦνε μέσα, πόλεμος, παρακαλοῦμε καί μεῖς, ἡ μάνα μου κοντά στόν Κωνσταντή, νά οἱ Τοῦρκοι πλησιάζουνε, ψάχνουνε, τόν παίρνουνε, κείνη τήν ὥρα ἡ μάνα μου τρελάθηκε, σέρνουνε κι ἄλλους ὄξω, σάν τά φίδια τούς σέρνουνε, ἡ μάνα μου τρέχει φωνάζει: «στάσου, σταθεῖτε, νά 'χεις νά τρώς». Εἶχαμε σ' ἓνα τσουβαλάκι 3-4 ψωμιά, εἶχαμε βάλει μέσα στήν ψύχα πεντόλιρα, κάτι χρυσαφικά, πετᾶ τό τσουβαλάκι στή θάλασσα ἡ μάνα μου, ἐκειδά μπροστά στήν Παναγιά τή Φανερωμένη, τά νερά ρηγά. Μείναμε μόνο μέ τίς ψυχές, μέσ στό βαπορικλαῖν τά μωρά, κοιτάζουμε, ποῦ εἶναι τό τσουβάλι; τίποτα. Μᾶς ἔβγαλε στή Μυτιλήνη τό βαποράκι, συμμαζεψα τά μωρά στήν ποδιά καί μέ τό 'να χέρι νά βαστῶ τή μάνα μου, δέν ἤξερε τί ἔκανε. Κρούο τή νύχτα, κλαίγαμε, πεινούσαμε, μᾶς γνώρισε κάποιος γείτονάς μας, οἰκονόμησε μισό ψωμί, μᾶς λέει: «Σηκωθεῖτε νά πᾶμε στό χωριό, ἐκεῖ θά δουλέψουμε, θά ζήσομε». Μᾶς ἔβαλε σ' ἓνα κάρο, στό δρόμο μᾶς ἔπεσε ἡ μάνα μου, δέν ἦτανε στά λογικά της, στά χέρια τή σηκώσαμε. Στό χωριό μᾶς ξέρανε ἀπ' τόν ἄλλο διωγμό μά τώρα μᾶς ξαναβλέπανε, θυμώνουνε.

«Έχομε τή φτώχια μας ἤρθατε καί σείς». Ἦρθανέ ἄλλοι
μας παρηγορούσανε, μάς βάλανε σ' ἕνα νταμάκι, περιμέ-
ναμε, ἡ μάνα μας περιμένει τά παιδιά της, νά γυρίσουνε,
κανένα πιά νά μή γυρίσει; Πρωί βράδι τά περίμενε, κά-
νει καί δουλειά, ἔκανε ρόκες ὁμορφες ψιλό ψιλό τό μαλ-
λί, τήν πληρώνουνε καλά, ἐγώ ἔμαθα νά σκάβω, θερίζω
ἀπ' τή μιά νύχτα ὡς τήν ἄλλη, πλέκω καί φανέλες μέ τό
φεγγάρι, ἐγώ ἡ μοναχοκόρη σ' ἔντεκα ἀρσενικά καί μ'
ἄντρα πρώτονε σ' ἀντρεία καί σ' ὁμορφιά, μ' ἄφησε μέ
τρία κοριτσάκια . . . σιγά-σιγά μάς γνωρίσανε ὁ κόσμος,
μας ἔποστηρίξανε.

15 Ἐγραψε ἓνας συνταξιούχος ἠλεκτρολόγος

Αὐτά τά γράφω γι' αὐτούς πού δέν γνωρίσανε τήν Κάτω Παναγιά, γιά τούς Νέους μας, γιά τά παιδιά μας, γιά τούς φίλους μας. Γιατί οἱ ἄλλοι, οἱ μεγάλοι, αὐτοί πού γεννηθήκανε ἐκεῖ καί τήν γνωρίσανε, ἡ θύμησή της εἶναι ἓνα καρβουνάκι ἀναμμένο πού μᾶς καίει! Καί θά μᾶς καίει ὡς τόν θάνατο.

Ἡ Κάτω Παναγιά λοιπόν βρισκότανε —γιατί πιά δέν ὑπάρχει— στήν πιό δυτική ἄκρια τῆς Ἐρυθραίας, ἀπέναντι στή Χίο. Κι ἦτανε μίαν ὁμορφη κωμόπολη, πολύ ὁμορφη. Ὁ κόσμος της καλός, ἐργατικός, φιλόξενος, κι ἡ ἐκκλησιά της, ἡ Παναγιά, περίφημη σ' ὅλη τήν περιοχή. Κεῖνο ὅμως πού τήν ἔκανε ἀσύγκριτη σ' ὁμορφιά ἦτανε οἱ παραθαλάσσιες τοποθεσίες της: καταγάλανες θάλασσες, φῶς καί πρασινάδες.

Μιά ἀπ' αὐτές, ἴσως ἡ πιό ὁμορφη, ἦτανε τό Σατζάκι. Ἄς πιάσομε ἀπ' τό γιαλό. Λιλιάδια πολύχρωμα ἀστράφτανε κάτω ἀπ' τό κατακάθαρο νερό, καί στήν ἀκτή μιά ψιλή σά ζάχαρι ἄμμος, ἀνηφόριζε κι ἔφτανε ὡς τό ξωκλήσι τσ' Ἀγιᾶς Μαρκέλλας. Κι ἀκόμα πιό πάνω, ὡς τ' ἀμπέλια καί τούς μπαξέδες.

Πιό πάνω ἡ ἄμμος γινότανε μαυρόχωμα, καί τ' ἀφθονα νερά πού ἔχε ἡ περιοχή κάνανε καρπερή τή γῆ. Οἱ κρίνοι φυτρώνανε μονάχοι τους στήν ἄμμο καί στίς αὐλές οἱ φουγγέτες καί τά βασιλικά γινότανε ἓνα δεμάτι ἡ

κάθε ρίζα! Ἄκόμα καί στίς χαλικουριές τοῦ δρόμου, ἀμάραντα καί μερσινιές φορτωμένες ἄσπρα καί μαῦρα μέρσινα.

Τά νερά κατεβαίνανε ἀπ' τά ψηλῶματα τοῦ Παγιαζήτη, βαθιά στήν ἀρχή, ρηχαίνανε ὅσο κατεβαίνανε, στήν ἄμμο πιά θγαίνανε κι ἀναβρύζανε μονάχα τους. Σέ κάθε ντάμι μπροστά κι ἓνα πηγάδι. Ἄν μπορεῖς νά πεῖς πηγάδι ἓνα λάκκο βαθύ δυό τρία μέτρα, πού τό στόμα του τό κλείνανε μαντζουράνες, δυόσμοι καί λεβάντες.

Πολυτραγουδισμένο τό Σατζάκι. Πολυτραγουδισμένα τά νερά του.

*Σταφύλι ἀπό τά Λύραντα
νερό ἀπ' τό Σατζάκι*

τραγουδούσανε οἱ Κατω-Παναγιούσενες κοπέλες.

Ὅσοι εἶχανε κτήματα ἐκεῖ, εἶχανε κι ἀπό ἕνα ντάμι, πού μένανε τό μισό σχεδόν χρόνο. Ἄπ' τό Μάη ὡς τόν Ὀκτώβρη. Ἐκεῖ εἶχαμε καί μεῖς χτήματα κι ἓνα ντάμι.

Θυμᾶμαι, παιδί σχεδόν τότε, λαχανιασμένο ἀπ' τό κυνήγημα τοῦ σκατζόχερα μέσα στήν ἄμμο, ἀπό τό στήσιμο τῆς ἄρας, ἀπ' τό σκαρφάλωμα στίς συκαμιές γιά ξόδεργες, ἔτρεχα στό ντάμι μας, ἄρπαζα τόν κουβά μ' ἓνα μέτρο σκοινί, τόν ἔριχνα ἀνάποδα μέσ στό πηγάδι καί τόν τραβοῦσα γεμάτο νερό κρούσταλλο. Τόν ἄφηνα στά χεῖλια τοῦ πηγαδιοῦ μέσ στίς λεβάντες, βούταγα τά μούτρα μου μέσα ὡς τ' αὐτιά καί ρουφοῦσα. Ὁ πατέρας μου — Θεός χωρέσ' τονε — γελοῦσε σά μ' ἔβλεπε καί μοῦ σφύριζε ὅπως κάναμε στά ζά.

Ἄντε κείνη τή στιγμή νά μοῦ ἔλεγε κανεῖς πῶς ὑπάρχουνε καταστάσεις πού μπορεῖ νά βρεθεῖ ὁ ἄνθρωπος ν' ἀλλάξει τό νερό μέ τή ζωή του. Θά τό πίστευα; Πῶς νά τό πιστέψω; Κι ὅμως ἔζησα καί τέτοιες ὥρες. Κι ἄν δέν

τήν ἄλλαξα ἐγώ, μου ἔλειψε τό θάρρος, ἄλλοι ὅμως τήν ἀλλάξανε.

Τά μαρτύρια πού τραθήξαμε σάν ὄμηροι τό '22 ἦτανε πολλά. Πρῶτα-πρῶτα ὁ φόβος μᾶς παραλοῦσε. Ὕστερα ἡ πείνα πού μᾶς ἔκανε ν' ἀρπάζομε στό δρόμο καί νά τρῶμε μισόξερες κληματόβεργες. Τό ξύλο πού μᾶς πλήγωνε τό κορμί κι ἡ κούραση. Τρουπημένα, πρησμένα τά ποδάρια μας ἀπ' τ' ἀγκύλια καί τίς πέτρες, τυλιγμένα μέ παλιοτσούβαλα, λιγούσανε σέ κάθε μας βῆμα. Κι ὅμως ἔπρεπε νά τρέχουμε. Ἀλλιῶτικα, οἱ ξιφολόγχες, οἱ μαγκοῦρες, οἱ πέτρες γεμίζανε τό δρόμο πτώματα!

Τό μαρτύριο ὅμως τῆς δίψας ἦτανε τό μεγαλύτερο. Στεγνό ὄλο μας τό σῶμα. Ζαρωμένο. Ἀπ' τό λαρύγγι μας δέν ἔβγαινε φωνή. Ἡ γλῶσσα μας ξερῆ ὡς τή ρίζα, ἔπιανε μιά πέτσα πού τήν ξεφλουδούσαμε κάθε τόσο.

Μέ τή σκόνη πού σήκωνε τό ποδοβολητό μας γέμιζε ἡ μύτη, τό στόμα, τά μάτια, τό λαρύγγι μας καί στέγνωνε κάθε ὑγράδα πού ἔχε τό σῶμα μας... Ἐγώ δέν πιστεύω νά ὑπάρχει ἄλλο μαρτύριο πού νά μπορεῖ νά παραβληθεῖ μέ τή δίψα.

Βγαίνοντας ἀπό τή χαράδρα τοῦ Μπογιούκ-Ντερέ στρίψαμε τό δρόμο γιά τή Μαγνησιά. Ἐπικεφαλῆς στή φάλαγγα ἓνα χτήνος, καβάλα στ' ἄλογό του ἔτρεχε ἀπ' τή μιά ἄκρια στήν ἄλλη. Ποδοπατοῦσε καί χτυποῦσε ἀδιάκριτα. Τό μουτρο του μαυροπράσινο, τά μάτια του — ἢ μᾶλλον τό μάτι του — ἔσταζε αἷμα.

Λίγα χιλιόμετρα πρὶν ἀπ' τή Μαγνησιά, στ' ἀριστερά τοῦ δρόμου, ἦταν ἓνα «γκιόλι». Λιμνασμένα νερά σέ μακρὸς χίλια καί πάνω μέτρα κατά μῆκος τοῦ δρόμου. Γύρω γύρω σάζι καί καλαμάκια καί μέσα τοῦφες τοῦφες πάπυροι. Τήν ἐπιφάνειά του τή σκεπάζανε γράμπανα καί πνιγμένα πεταλουδάκια.

Σάν πλησιάσαμε ἔδωσε διαταγή τό χτήνος ν' ἀφήσομε

τό δρόμο και νά μποῦμε σά χωράφια πρὸς τὰ δεξιά. Ἐγκύλια κι ἀραπιές μᾶς σκίζανε τὰ ποδάρια. Σά φτάσαμε σὸ ὕψος τοῦ γκιολιοῦ εἶπε νά σταθοῦμε και νά κάτσομε. Θά μᾶς ἄφηνε νά πιοῦμε νερό; Ἐμέσως ὅμως ὁ μονόφθαλμος — τό ἓνα του μάτι ἦτανε βγαλμένο— ἀκούστηκε νά οὐρλιάζει στούς στρατιῶτες του: «Ὅποιος κιαφήρη σηκωθεῖ γιά νερό, νά τότε σκοτώνετε ἐπιτόπου». Λίγα λεπτά λουφάξαμε. Μά σέ λίγο ἓνας νέος πετάχτηκε ἀπ' τή γραμμή και χύθηκε σὸ γκιόλι μ' ὅση δύναμη τοῦ ἀπόμεινε σά πληγωμένα ποδάρια του. Δυό τουφεκιές μαζί τότε ξαπλώσανε μισό μέτρο ἀπ' τό γκιόλι. Τά μοῦτρα του χωμένα σὸ χῶμα, τὰ χέρια του ἀπλωμένα πρὸς τό νερό, σά νά καλοῦσε νά πάει κοντά του. Κι ὕστερα κι ἄλλος. Κι ἄλλοι. Και τό τουφεκίδι δυνάμωνε και τὰ ξαπλωμένα κορμιὰ πολλαίνανε . . .

Σκύλιασε ὁ διοικητής. Πήδησε μέ τ' ἄλογό του τό χαντάκι πού μᾶς χώριζε κι ἦρθε κοντά μας. «Οὐλέν γκιαούρηδες βλέπετε πῶς σκοτωνόσατε γιαμπανά; Νά τό ξέρετε. Κανείς δέ θά προφτάσει νά πάει ὡς τό γκιόλι! Ἐάν εἶναι κανένας πού θέλει νά πεθάνει ἄς ἔρθει ἐδῶ. Θά τόν ἀφήσω νά πιεῖ νερό κι ἀπέ θά τόν σκοτώσω μέ τό χέρι μου». Γέλασε ὁ σατανάς. Ἦτανε βέβαιος πῶς κανείς δέν θά τ' ἀποφάσιζε. Σκύλιασε σάν εἶδε τόν πρῶτο, ἓνας μεσόκοπος, μέ κρεμασμένα τὰ χέρια πῆγε κοντά του.

«Βαλλαά;» ρώτησε.

«Μπιλλαά», τοῦ ἔπε και τοῦ ἔδειξε τό νερό.

Κίνησε ἀποφασιστικά. Πέρασε τό χαντάκι, τό δρόμο κι ἔφτασε σὸ γκιόλι. Μπῆκε ὡς τὰ γόνατα μέσ σὸ νερό, παραμέρισε μέ τὰ χέρια του τὰ γράμπανα, κι ἄρχισε νά πίνει.

Τρεῖς φορές πῆρε ἀνάσα. Και κεῖνος τόν περίμενε. Και σάν τόν εἶδε πῶς ἐτοιμάστηκε νά βγεῖ, πῆρε τό τουφεκί ἀπό τό διπλανό του στρατιῶτη, σκόπευσε και μόλις

πάτησε ὄξω, πυροβόλησε. Ἐπιασε ὁ ὄμηρος μέ τά δύο χέρια του τό στήθος του καί ξαπλώθηκε μισός μέσ στό νερό καί μισός ἔξω.

Δέν τό περιμέναμε. Τό μίσος του ὅμως γιά τούς «γκιασούρηδες» τοῦ ἔσθηνε κάθε ἀνθρωπιά. Γέλασε πάλι. Νόμισε πώς αὐτή τή φορά εἶχε τσακίσει τό ἠθικό τοῦ κοπαδιοῦ. Κρατοῦσε τό τουφέκι πού κάπνιζε ἀκόμα καί ξαναφώναξε: «Ποιός ἄλλος θέλει νά πιεῖ νερό; Ἄντε οὐ-λέν».

Ἐνας ἄλλος νέος βγήκε στό δρόμο. Δέν πῆγε κοντά του. Τοῦ ἔκανε νόημα πώς συμφωνεῖ μέ τόν ὄρο καί τράβηξε γιά τό νερό. Ἦπιε κι αὐτός καί μέ τόν ἴδιο τρόπο ξαπλώθηκε μέσ στά καλάμια.

Γύρισε νά μᾶς πει: Μπασκά; (ἄλλος;) μά εἶδε πώς τόν περιμένανε τρεῖς! Ἄφρισε. «Μπιρέ μπιρέ» (ἕνας-ἕνας), φώναξε. Κι αὐτούς τό μάουζερ τούς ξάπλωσε στά καλάμια. Καί σάν εἶδε πώς ἡ σειρά μεγάλωνε ἔγινε ἄσπρος. «Γιετέρ γκαρί», φώναξε (φτάνει πιά). «Κάλι, γιουρού», κι ἡ φάλαγγα κίνησε γιά τήν Μαγνησιά.

Στό δρόμο μακαρίζαμε αὐτούς πού ἔχανε μείνει ξαπλωμένοι ξεδιψασμένοι μέσ στά καλάμια. Εἶχανε πιεῖ νερό...

Ἐνας φόβος μᾶς βασάνιζε πώς ἂν πεθάνουμε διψασμένοι τό μαρτύριο τῆς δίψας θά συνεχιστεῖ καί μετά τό θάνατο.

δεύτερος πόλεμος

'40 '41

16 Ἐξιστορεῖ μιά Ἡπειρώτισσα νοικοκυρά

Τά θυμοῦμαι ὅλα, θά σᾶς τά πῶ. Δευτέρα, πρὶν ξημερώσει, ὥρα 3-4 τό πρωί, δέν μποροῦσα νά κοιμηθῶ, διάβαζα ἐφημερίδα, περιμέναμε πόλεμο. «Δέ μᾶς ἀφήνεις καί μᾶς νά κοιμηθοῦμε», λέει ὁ ἄντρας μου. Καλά καλά δέν τό ἔπε, ἀκοῦμε μπουμπουνητό, βροντές, «ἄχ τά σκυλιά μᾶς χτύπησαν, σηκωθεῖτε» φώναξε κεῖνος. Σηκωθήκαμε. Βγαίνομε στό παράθυρο κι οἱ τρεῖς, ὁ ἄντρας μου ἐγώ κι ἡ κόρη μας, ἡ πολιτεία εἶχε φωτίσει, ὅλος ὁ κόσμος στό ποδάρι ἄναψε λάμπες καί βλέπαμε κάτω στόν κάμπο τίς φωτιές καί τίς ἀναλαμπές πού ρίχναν πέρ' ἀπ' τή Γέφυρα τά κανόνια. Ἡ Γέφυρα ἦταν σύνορο, ἐμεῖς πάνω στά σύνορα.

Ἦρθε ὁ παραγιός μας: «Πόλεμος», λέει, «μαζευτήκανε οἱ ἄντρες στήν πλατειούλα κι εἶπαν νά πάρομε ὅ,τι πολύτιμο ἔχομε νά φύγομε». Μά πάλι τήν πρώτη μέρα ἐκείνη δέν ἔγινε τίποτα, δέ φύγαμε. Εἶχα κατέβει μάλιστα στόν κῆπο μας, μάζενα φασόλια· ἦρθε ὁ ἄντρας μου: «Τί μαζεύεις; Πόλεμος εἶναι, δέ θά μείνει τίποτα». «Οὔτε φασόλια;» ρώτησα ἐγώ. Πῆγε ὕστερα, σήκωσε λεπτά, ράψαμε καί σακουλάκια, τά δέσαμε πάνω μας. «Γιατί δέν τά βαστᾶς ὅλα πάνω σου;» ρωτῶ ἐγώ τόν ἄντρα μου. «Οὔ καψογυναίκα, ξέρεις κι ἂν θά βρεθοῦμε μαζί, ἂν μᾶς χωρίσουν;»

Τό βράδι μαζευτήκαν ὡς 30 συγγενεῖς καί γειτόνοι,

μεγάλοι καί παιδιά, νά μείνουνε μαζί στό σπίτι μας. Ἦρθαν χτυπήσαν τήν πόρτα μας νά πάρουν τά ζῶα, εἶχαμε 8 ἄλογα καί φοράδες, τά θέλαν γιά νά φύγουν οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι, δέν τά δώσαμε. Ὅλη νύχτα ὄρθοί, ἀκούγαμε τά κανόνια.

Πέρασε κι ἡ Τρίτη ἔτσι. Τετάρτη μεσημέρι κάψαν τή στρατώννα, φωνάξαν τόν κόσμο πήρε τρόφιμα, κονσέρβες, ὕστερα βάλαν φωτιά ὁ Στρατός καί φύγαν. Τό ἴδιο μεσημέρι φάνηκαν στόν κάμπο οἱ Ἰταλοί μέ τ' ἄσπρα φέσια μπρός κι Ἰταλοί μέ σημαῖες. Στήν πολιτεία μας πού εἶναι στό ψήλωμα ἦρθαν ἀπόγευμα. Μαζευτήκαμε ὅλοι στά σπίτια, ὁ ἄντρας μου καθώς μπῆκε στήν πόρτα μέσα λιγοθύμησε, «ἄχ θά μᾶς φᾶν» εἶπε κι ἀπ' τό κακό του ἔπεσε, πού νά τόν σηκώσομε, ἡ κόρη μας ἔτρεξε κι ἔκαψε πανί, τό ἔβαλε στή μύτη του νά τόν τσικνίσει, συνέφερε. Ὑστερα ἦρθε κάποιος εἰδοποίησε νά κατεβεῖ ὁ ἄντρας μου στήν ἀγορά. Ἐκεῖ ἓνας ρουμανόβλαχος περιβόητος ζήτησε ὁδηγούς νά ὁδηγήσουν τούς Ἰταλούς στά βουνά, καλοπιάνανε τόν κόσμο. Τόν ἀφήσαν νά λέει.

Στό μεταξύ ὁ στρατός μας εἶχε λάβει διαταγή καί βγήκε τά ψηλώματα, σέ μέρος στενό πρὸς τό ποτάμι, ἐκεῖ πού περνᾶ κατάμεσα στήν κλεισούρα. Ἐκεῖ χτυπήθηκαν πρώτη μάχη σκληρή, κατεβάζαν πληγωμένους Ἰταλούς μέ ζῶα, κατεβάζαν πολλούς ἀπ' τή δημοσιά κι ἀπό κεῖ μέ αὐτοκίνητα. Καί τ' ἀεροπλάνα τους χαμηλά, βλέπαμε τούς πιλότους. Δικό μας κανένα. Κι ὀλοένα περνοῦσαν κι ἄλλοι, ὅλοι ἀπ' τήν πόρτα μας περνούσανε, πολύ νέα παιδιά κι οἱ ἄλπινιστές πού τούς εἶπαν ὕστερα κοκορόφτερους. Μάθαμε πώς τούς χτύπησαν ἀπό δύο πλευρές, κλεισμένοι αὐτοί, τούς τσάκισαν. Νομίζαμε μάλιστα τότες πώς φεύγουν, ὁ κάμπος μαῦρος ἀπό στρατό κι αὐτοκίνητα, κάπως πήραμε χαρά μά τήν ἴδια μέρα ἦρθε ἄλλη μεραρχία, οἱ μάχες συνεχίζανε, οἱ Ἰταλοί ἀρχίζουνε κλεψιές. Στό σπίτι μας δέν ἦρθαν, εἶχαμε καί τρώγαμε,

ὅσα ἔχομε ὅλα τὰ κάνομε χαλάλι, νά κοιτάξομε πῶς θά ζήσομε.

Στίς 10 Νοεμβρίου ἦτανε, εἶχε πεθάνει ἕνας ἀνιψιός μας στρατιώτης. Τόν εἶχαν ἐπιστρατέψει, αὐτός ἄρρωστος δέν πρόλαθε νά πολεμήσει, ἄρρώστησε τόν φέραν καί πέθανε. Ὁ ἄντρας μου ἐτοιμάστηκε νά πάει ν' ἀποχαιρετήσῃ τό νεκρό, καθώς συνηθίζαμε. Κεῖνη τήν ὥρα ἦρθαν τρεῖς-τέσσερις καραμπινιέροι καί τόν παίρνουν. Ἐγώ τάιζα τὰ ζῶα στό στάβλο, ἄρμεγα καί τίς δύο ἀγελάδες μας. Βγαίνω πάνω, βλέπω τόν παίρνουν μέ τρεῖς ἄλλους μαζί πῶς τούς θέλει ὁ μαρσάλλος, μοῦ κόπηκαν τὰ γόνατα μά δέ μιῶ. Περνᾶ ἡ ὥρα, δέν φαίνονται, παίρνω ἕναν συγγενή μας γηραλέο κουφό, πάω γυρεύοντας, δέ μ' ἀφήνουν, καθομαι περιμένω, τούς παίρνουν λέει ὁμηρους. «Κάτσε κοντά στά παιδιά», μοῦ μήνυσε. Δέν τόν εἶδα. Τούς πῆραν — ἕνας πού τόν εἶχαμε τρόφιμο μέσ στό σπίτι μας, κάπως σάν ἀγαθός, αὐτός ἔτρεχε ξοπίσω μέχρι τ' αὐτοκίνητο καί φώναζε: «καλό μάστορα, καλό».

Ἐμεῖς μέσα, φόβος καί τρόμος. Στήν πόρτα τῆς αὐλῆς μας πληγωμένοι σωρός. Ἦρθαν Ἀλβανοί μέ τὰ ὄπλα, πῆραν τὰ ζῶα. Θά μᾶς σκοτώσουν κι ἐμᾶς, τρέμαμε. Δέν εἶχανε καί τροφοδοσίες, ὑποφέρανε. Ἐνα δύο Ἴταλοί μπῆκαν μέσα στόν κῆπο, τρώγανε κολοκύθια, φασολάκια ὠμά. Ἐνας ἦτανε ἀνεβασμένος σέ μιάν ἀχλαδιά ἔτρωγε καί μοῦ φώναζε: «μάμα μία μπόνο».

Νοεμβρίου 13 βγάλαν διαταγή νά φύγει ὁ πληθυσμός, ὅ,τι μπορεῖ νά σηκώσει θά πάρει. Τί νά πάρομε, κάτι ροῦχα, ψωμί-τυρί σέ τσουβάλι, πῆρα καί τή σημαία μας. Φορτώσαμε καί κάτι βελέντζες στό γαῖδουράκι μας, κινήσαμε ἀπ' τό σπίτι μας μέ κλάματα, ἡ κόρη μας ἤθελε νά τὰ κάψομε νά μήν τὰ πατήσουνε, τῆς ἔλεγα: «θά γυρίσομε...» Πήγαμε τήν πρώτη νύχτα σ' ἄλλο σπίτι, γιά πιά κοντά στό δρόμο πού θά πάρομε. Στό σπίτι αὐτό εἶ-

χε μείνει στρατός, ψειριάσαμε απ' τήν πρώτη νύχτα. Τήν ἄλλη μέρα πήραμε τό δρόμο πρός τ' Ἀλβανικό, απ' τά ψηλώματα, φεῦγαν οἱ γειτονιές ὅλες, ἕνα γύρο σκάζαν ὄλμοι, γίνονται μάχες, χτυπιοῦνται οἱ στρατοί. Κοντά στήν Πολιτεία κάτω απ' τό σπίτι μας ἦταν τά μεταγωγικά, βλέπομε τή φωτιά, κλαῖμε, μας λυποῦνται οἱ στρατιῶτες Ἰταλοί πού μᾶς πᾶνε: «κρίμα, κρίμα, πόλεμο . . .»

Στή γέφυρα τήν παλιά μᾶς περιμένουν αὐτοκίνητα, στρατός πολὺς μαζεμένος ἐκεῖ, φόβος. Πῆγαν νά μᾶς δάλουν σ' ἄλλο αὐτοκίνητο τήν κόρη μου κι ἐμένα χωριστά, βάλαμε φωνές, βρεθῆκαν ἐκεῖ Ἀλβανοί φίλοι τοῦ σπιτιοῦ μας, κάναν ἐμπόριο ζῶα καί σφαχτά μέ τόν ἄντρα μου. «Θέλετε ψωμί, θέλετε παράδες . . .» «Δέ θέλομε, ἄς εἶστε καλά». Χάσαμε καί τό φορτωμένο γαῖδουράκι μας.

Στ' Ἀλβανικό πού φτάσαμε, στήν πολιτεία, καί κεί τρομοκρατία, ὀπισθοχωροῦνε τώρα κι οἱ Ἰταλοί. Ἐκεῖ ἔχομε ντόπιους φίλους, μᾶς κοιμίσανε, πλυθήκαμε. Σέ 2 μέρες, διαταγή ν' ἀδειάσομε καί τό μέρος ἐκεῖνο, μπῆκαν καί μᾶς φοβέριζαν μέ τόν ὑποκόπανο, μᾶς βγάζουν απ' τά σπίτια τῶν Ἀλβανῶν, τώρα φεύγομε μιά συνοδεία, ὅλοι μαζί, φορτωμένοι γιά τό δάσος, ἔχει ἐκεῖ καί σπηλιές, φτάσαμε καί στρώσαμε, ἦτανε ζεστά. Πάνω απ' τή σπηλιά μας στό γκρεμνό ἦταν ἕνα μελίτσι, τό μέλι κρεμασμένο χοντρό, ποῦ νά τό φτάσομε . . . πεινούσαμε. Κι ἡ ἀγωνία μεγάλη, ποῦ ὕπνος, λέγαν πώς ὀπισθοχωρούσανε αὐτοί καί προχωρούσανε οἱ δικοί μας. Ξανά ἔρχεται διαταγή, φωνάζει τελάλης νά γυρίσομε πίσω, στήν πολιτεία, κινήσαμε πάλι, τίς 3 ὥρες τίς κάναμε τριπλές, πείνα, κούραση. Βλέπομε ἀπό μακριά πρός τό δικό μας μέρος φωτιές στήν πολιτεία μας, καίγουνταν σπίτια. «Ἄς πᾶν καί τά σπίτια μόνο νά γυρίσουν οἱ ἄντρες μας . . .» Πήγαμε στό ἴδιο σπίτι, μᾶς θέλαν πιό πολύ τώρα κοντά τους. Τ' ἄλλο πρωί κοιτάζαμε πρός τό βουνό, βλέπομε στρατό. «Αὐτοί ἔναι σάν Ἕλληνες· χακί, χακί ντυμένοι».